

Глобализацията и развитието на икономическите институции

доц. г-р Марчо Марков
УНСС, катедра „Икономика“

Резюме: Глобализацията е процес, при който същностните закономерности на съвременното развитие се формират на глобално равнище, като отразяват обективните взаимовръзки между икономическите субекти, действащи в общопланетарен мащаб.

Те изграждат глобално-информационния начин на производство.

В условията на засилващата се глобализация една от важните насоки на икономическото развитие е институционалната промяна, разбрана като съвкупност от съзнателни и целенасочени действия по трансформация на компонентите на институционалната матрица на обществото. Това се постига посредством институционалните преобразувания и иновации, които са важна част от всеки институционален проект, осигуряващ адекватни реформи при новите условия.

Ключови думи: глобализация, институционална промяна, институционална матрица, институционални преобразувания, институционални капани.

Глобализацията е процес, при който същностните закономерности на съвременното развитие се формират на глобално равнище, като отразяват обективните взаимовръзки между икономическите субекти, действащи в общопланетарен мащаб. Те изграждат глобално-информационния начин на производство, който по оценката на Н. Д. Елецки¹ се характеризира с такива **основни черти**, като:

Първо, първичност на глобалните закономерности и произвоген, вторичен характер на стопанските взаимодействия на нискодящите равнища на социална организация. Това отразява същността на новия етап в развитието на човешката цивилизация.

Второ, нарастване степенята на откритост на националните икономики, което увеличава експортната квота, измервана като отношение на сумата на стоковия експорт към величината на БВП. Днес тази квота представлява една четвърт от световния БВП, а за отделни високоразвити страни достига дори две трети от националния им БВП. Такава висока интеграционност предполага всеобхватна унификация на производствените и търговските стандарти, на изискванията към качеството и експлоатационните свойства на стоките. Ето защо унификацията на технологиите

¹ Вж Елецкий, Н. Д., Общая экономическая теория (политическая экономия): учебное пособие, Ростов н/Д: Феникс, 2008, с. 380-390.

и възпроизводствените параметри на движението на продукцията е важно условие и резултат от глобализацията.

Трето, тенденцията за универсализация е присъща не само на производството, но и на формите и механизмите на потреблението. Глобален характер започват да придобиват много потребителски стандарти. В същото време съвременната икономика гъвкаво реагира на динамиката на потребностите. Отчитат се регионалните, националните, груповите и индивидуалните особености, предпочитания и вкусове, влияещи на съдържанието и структурата на потребителското търсене. Съчетаването на унификацията и диференциацията е едно от обективните противоречия на световното стопанство в условията на неговата съвременна глобализация.

Четвърто, субекти на глобалните икономически взаимодействия са: транснационалните корпорации и банки; големите държави и техните групировки; регионалните интеграционни обединения; международните икономически организации. Сред транснационалните корпорации (ТНК), които в света наброяват 37-40 хиляди фирми, глобални функции изпълняват около 400-500 най-крупни обединения. Под контрола им се намира не по-малко от половината обем на световния БВП, от две трети до 80 % от световната търговия, между 80 и 90 % от патентите и лицензите за нова техника и технология. ТНК регулират също 80-90 % от световния пазар на основните суровинни и продоволствени стоки и осъществяват 90 % от преките загранични инвестиции. Това ни позволява да се съгласим с оценките, намиращи място в икономическата литература, че ТНК

са придобили практически неограничена власт в съвременния свят.

Пето, обективните процеси на икономическа и политическа глобализация изискват адекватна трансформация на духовно-интелектуалната и културната сфера. Актуална необходимост стават глобализацията на мисленето, психологията и менталитета. Истинското глобално мислене е това мислене, което възприема общочовешките интереси в качеството им на доминиращи, а интересите на по-ниско равнище на социална организация – в качеството на подчинени.

В условията на засилваща се глобализация една от важните насоки на икономическото развитие е **институционалната промяна, разбрана като съвкупност от съзнателни и целенасочени действия по трансформация на компонентите на институционалната матрица на обществото**. Това се постига посредством институционалните преобразувания и иновации, които са важна част от всеки институционален проект, осигуряващ адекватни реформи при новите условия.

Институционалната матрица на всяко общество, по определението на американския икономист Дъглас Норт, е **съвкупност от икономическите и политическите институции, които са свързани помежду си и взаимно си влияят**². Комплексът от взаимосвързаните „формални правила и неформални ограничения върху начина на мислене и ценностната система“³ по този начин определят пространството за избор на индивидите.

Природата на институционалната матрица на всяка една страна задава ха-

² Виж Норт, Д., Институции, институционална промяна и икономически резултати., С., ЛИК, 2000, с. 144.

³ Пак там, с. 189.

рактера и посоката на институционалните преобразувания. Това означава, че тези преобразувания са обусловени от траекторията на предшестващото развитие (path dependence).

Развитието на институциите според Д. Норт представлява преднамерени институционални изменения във формалните правила, неформалните ограничения и организациите. По своя характер тези изменения могат да бъдат еволюционни и революционни⁴.

Измененията във формалните правила под влияние на глобализацията могат да се следват до следното:

- **юридически изменения** – например преходът към нов статус;
- **законодателни изменения** – произтичащи от съдебните решения, създаващи прецедент в рамките на съществуващото законодателство;
- **изменения в регулиращите правила** – въвеждани от властовите структури на различни нива;
- **конституционни изменения** – промяна в метаправилата, по които се строи цялата система от правила в една страна.

Измененията в неформалните ограничения в резултат на глобализацията засягат общоприетите кодекси и норми на поведение, постигнатите споразумения, вътрешното ограничаване на дейностите, личните стандарти на честност, нравите, традициите, обичаите и други подобни символи и атрибути на обществото, удостоверяващи принадлежността към него. Тези изменения са обусловени от същите фактори, които обуславят измененията и на формалните

правила. Но те се осъществяват постепенно и подсъзнателно от индивидите. Напълно възможно е в резултат на това, те да формират алтернативни модели на поведение, които са свързани с възприемането на нов начин на оценяване на ползите и разходите за тяхното постигане при новите условия.

Измененията в организациите в резултат от глобализацията включват измененията в политическите, икономическите, социалните и образователните органи. Според Д. Норт „организациите са създадени благодарение на целенасочено намерение, вследствие на набора от възможности, получен като резултат от съществуващия набор от ограничения (институционални, както и традиционните за икономическата теория). В процеса на опитите за постигане на своите цели те са основният агент на институционалната промяна“⁵.

Институционалната матрица има съществено значение за това, какви организации ще се образуват и как те ще се развиват във времето. От своя страна самите те също влияят върху развитието на институционалната матрица и водят до нейното рационализиране за всеки етап на развитието.

Институционалната промяна в повечето случаи има еволюционен и непрекъснат характер и се осъществява в границите, определени от силата на преговарящите заинтересовани страни и от гледна точка на минимизацията на транзакционните разходи за преустройство на институционалната структура.

„Революционните изменения – пише Д. Норт – са резултат от формирането на неразрешими ситуации, възникващи всле-

⁴ Вжж Норт, Д., Институциональные изменения: рамки анализа, с. 8-10.

⁵ Норт, Д., Институции, институционална промяна и икономически резултати, с. 15.

ствие от отсъствието на опосредстващи институции, които биха могли да позволят на конфликтните страни да достигнат компромис и да получат някакви изгоди от потенциалните обмени”⁶.

Институционалните преобразувания могат да се разделят условно на четири групи:

- усъвършенстване и модернизация на доминиращите базови институции;
- институционални иновации, свързани със създаването на нови базови институции;
- доразвитие на алтернативните институции, характерни за друга институционална матрица, но действащи в рамките на тази икономическа система;
- институционални иновации, свързани със създаването на нови алтернативни институции, характерни за друга институционална матрица, но полезни за ефективното функциониране на съществуващата.

Практиката в различните страни показва, че ако базисните институции се развиват в повечето случаи стихийно, развитието на алтернативните институции изисква целенасочени обществени усилия. Но такъв подход се отплаща добре, защото способства за по-ефективното проявление на базисните институции. Това осигурява в много случаи значително по-балансирано обществено развитие.

Институционалните преобразувания протичат постоянно, но тяхната динамика зависи от характера на общественото развитие. Ако то е спокойно и постъпателно, преобразуванията имат същия характер. Ако то е динамично, както е в нашия случай сега, преобразуванията имат повече или по-малко динамичен характер.

Под влияние на глобализацията няма съмнение, че във всяка икономика непременно ще се проявят следните **две тенденции**:

- необходимост от много динамично обновление на институциите;
- необходимост от институционално взаимодействие от други модели на развитие, показали по-висока ефективност.

Трябва да се има предвид, че в историята могат да се посочат много примери на неуспешни опити да се пренасят институции от една институционална матрица в друга. Това поражда **институционален конфликт** между установилите се базисни институции и внедрените нови форми, независимо дали това е станало постъпателно и планомерно или насилствено. Пример за това могат да бъдат голяма част от страните в преход. Обратно, за най-бързо развиващите се страни в Азия, като Япония, Южна Корея и Китай, е характерно изработването на институции, които съответстват на собствената им културна традиция и съвременен коренно се различават от американските и европейските модели.

Процесът на **заимстване на институции** от друга алтернативна матрица включва:

Първо, заимстване на готови институционални форми, които исторически са показали своята ефективност и могат с успех да се приложат и при действащата в дадена страна икономическа система. Обикновено тези институции функционират и се развиват добре в новата институционална среда.

Второ, заимстване на готови институционални форми, които обаче сериозно се модифицират в новата институционална среда, за да могат по-ефективно да подпомогнат развитието на базисните институции.

⁶ Норт, Д., Институциональные изменения: рамки анализа, с. 8.

Трето, заимстване на готови институции, които имат временен и преходящ характер и в крайна сметка заживат в новата институционална среда, но все пак допринасят за ускоряване на институционалните промени.

Четвърто, заимстване на готови институции, които много бързо мутират и се обръщат срещу институционалните преобразувания и против същността на действащата институционална матрица, като снижават ефективността на промените. Тези квази-институции намират добра среда за развитие поради отслабването на държавната власт и необмислените институционални промени.

Следователно някои от разгледаните институционалните иновации се развиват във времето така, както са замислени. Друга част от тях се реализират във вид, който малко прилича на първоначалния им модел. Останалата част от институционалните иновации бързо заживат.

Особено място в цялата съвкупност от нови институции заемат неефективните устойчиви норми, които наричаме квазиинституции, или институционални мутанти. Това са своеобразни **институционални капани**, в които попада националната икономика и които са главната опасност при провеждането на реформите в условията на глобализацията се свят. Такива капани са например:

1. **Бартерът.** Появата му е следствие от процеса на либерализацията на цените, когато не са налице достатъчно добре развити парични институции, обезпечаващи ниски транзакционни разходи, даже при високо развитие на инфлацията.
2. **Неплащането.** Взаимната задължнялост между фирмите, възникваща при инфлационния шок е подсилена от липсата на достатъчно развита пазарна инфраструктура, ко-

ято да включва: ефективни институции за кредитиране на бизнеса; реално работещи процедури за обявяване в несъстоятелност; механизми за санирание, т.е. оздравяване на предприятията; ефективно работеща съдебна система.

3. **Неплащането на данъци.** То може да бъде резултат от високото равнище на данъците, които са въведени посредством една недалновидна фискална политика. Ако това се съпровожда и от намаляване на средствата за социално подпомагане, то непременно ще доведе до изтласкване на все повече агенти в зоната на нелегалната икономика. Изходът от това положение е доста труден и изисква големи допълнителни разходи. Това важи и в случаите на поетапно усъвършенстване на данъчната система, и в случаите на приемане на радикални мерки за промяна на тази система.

4. **Корупцията.** Причините за поява на този институционален капан трябва да се търсят в неадекватното законодателство и неефективната държавна политика, които раждат висока диференциация в доходите. Това може да доведе до ситуация, при която корумпираната система може да се окаже по-ефективна икономически, отколкото системата, в която липсва корупция. Изходът от този капан също е свързан с огромни разходи.

5. **Самореализиращите се песимистични очаквания.** Доста често ситуацията, която възниква под силното влияние на песимистичните очаквания, много добре се вражда в системата от икономически институции. В такива случаи подобни стереотипи на пазарно поведение стават норма. Типичен пример за това е широкото използване на механизмите на индексация за смекчаване в известна степен на последствията от инфлацията. Благодарение на този правителствен подход индексацията на инфлацията се превръща в институционален проблем.

6. **Стагнацията на производството като резултат от външнотърговската**

политика. Известно е, че по отношение на провежданата въннотърговска политика са възможни две крайности – либерализация и протекционализъм. Стопанската практика на прехода показва, че залитането по някои от тях непременно довежда икономиката в институционален капан. Това се случва и тогава, когато се реализира преждевременна и неподготвена либерализация на външната търговия, и тогава, когато засиленият протекционализъм деформира структурата на защитените отрасли, като ги лишава от стимули за тяхното усъвършенстване и превръщането им в конкурентноспособни на международните пазари.

Провеждането на реформите под влияние на глобализацията много често води до ситуация, при която икономиката попада в институционални капани. Това е често срещано явление при политика на радикални реформи, когато липсва ясно и точно прогнозиране и предварително подготвен **институционален проект**. Няма съмнение, че институционалните иновации могат да се внедряват успешно в съществуваща матрица, ако съответстват на елементите на културното пространство, в което те се „потопят“.

За тази цел трябва обаче да се спазват **основните принципи на институционално проектиране**, които според В. Тамбовцев⁷ са следните:

1. **Принципът на етапната пълнота на проекта**, който изисква да се включват следните етапи: определяне целите на институционалния проект; разработване на различни варианти за постигането на тези цели; формиране на критерии за отбор на вариантите, които могат да се реализират; избор на най-добрия вариант на ин-

ституционалния проект; детайлизация и оформяне на избрания проект, което е един вид „шлифоване“ за вписване в културната среда. През всички тези етапи главен критерий за ефективността е минимизацията на транзакционните разходи, възникващи във връзка с функционирането на всяка нова институция.

2. **Принципът на компонентната пълнота на проекта** изисква в него да се включат всички „технологични блокове“, които формират дадена икономическа институция. Това означава, че тук трябва да присъстват не само компонентите на новосъздаващата се институция, но и компонентите, обезпечаващи нейното създаване, обвързване и взаимодействие с другите институции, действащи в икономиката и в другите сфери, с които тя е взаимосвързана.

3. **Принципът на достатъчното разнообразие на стимулите** предполага изучаването на цялата система от мотиви и стимули на икономическите агенти, засегнати от институционалната иновация, и вариантите за тяхната реализация. Това трябва да доведе до „облекчаване“ на конструкцията на икономическата институция, което неминуемо ще снижи транзакционните разходи на внедряването.

4. **Принципът на максималната защитеност от девиантното (опортюнистическото) поведение** изисква да се отчита пълнотата на интересите на всички предполагаеми участници в дейността. Само по този начин ще бъде избегнато или поне сведено до минимум опортюнистическото поведение както на преките изпълнители на институционалния проект, така и на онези, които са засегнати косвено от него.

5. **Принципът на съучастието** предполага да се създадат условия, при които всяка

⁷ Тамбовцев, В., Теоретически въпроси институционално проектиране, „Вопросы экономики“, 1997, кн. 3, с. 85-94.

нова институция да се формира и внедрява при най-широкото съучастие на всички засегнати субекти на всеки един етап от нейното осъществяване. По този начин шансовете за „оцеляването“ на тази институция и за постигането на висока ефективност в процеса на функционирането ѝ са значително по-големи.

Прилагането на тези принципи ще позволи **да се рационализира процесът на съзнателното формиране на институциите** при трансформацията на досегашните икономики в нов вид икономики. В крайна сметка това трябва да доведе до формирането на прогресивна конфигурация от обновени институционални форми в икономиката, политиката и идеологията. Ето защо много важна задача пред властните структури според В. О. Розентал е „търпеливото отглеждане на икономическите институции с отчитане на цялата специфика на предшестващото социално-икономическо състояние и с реална оценка на потенциалната готовност на обществото за приемане на принципиално нови организационно-правови форми на икономическа дейност. При това ролята на държавното регулиране на процесите на институционално преобразуване е необходимо значително да се повиши, като се усили тяхната социална насоченост“⁸.

Внедряването на всяка нова институция изисква достатъчно време за адаптиране към обкръжаващата среда. Ето защо, когато една държава в преход внедрява институционални иновации, които засягат интересите на милиони хора, тя трябва да разработи предварителен план за реализацията им, приет с общест-

вен консенсус. Този проект неминуемо ще включва различни етапи на внедряване на институционалните иновации, както и въвеждането на промежуточни институции, които да предхождат истинските.

При всяко институционално проектиране трябва да има стремеж за избягване на институционалните капани. Затова още в самото начало е необходимо – както посочва В. М. Полтерович⁹ – да се планира постепенен демонтаж на институцията, неефективна в дългосрочна перспектива, а въвежданата нова норма трябва да бъде временна и да се предвиди нейната собствена автоматична отмяна. Важно е да се поддържа разнообразие от институционални форми. Колкото по-богата е „институционалната фауна“, толкова според него са по-големи възможностите за изход от институционалните капани.

Трябва да се има предвид, че **изходът от тези капани е съпроводен с високи трансакционни разходи**, защото се изисква мащабно изменение на фундаменталните фактори, които засягат цялата организация на икономиката. Не е изключен и вариантът, при който самата икономическа система спонтанно формира механизми, способстващи да се излезе от даден институционален капан. Това обаче се случва по-рядко, отколкото би ни се искало. Като прибавим към него и неспособността на управляващите правителства да намерят „по-меки и фини“ варианти за управление изход от институционалните капани, ще се разбере защо много често преходните икономики изпадат в системни кризи като резултат от внедряването на неефективни иновации.

⁸ Розентал, В. О., Институциональные факторы реформирования Российской экономики. В кн. „Эволюционная экономика и „мэйнстрим“, М., Наука, с. 165.

⁹ Вж. Полтерович, В. М., Институциональная динамика и теории реформ, В кн. „Эволюционная экономика и „мэйнстрим“, с. 50.

Непрекъснатото взаимодействие между институциите и организациите в условията на оскъдност на ресурсите, според Д. Норт¹⁰, е важен ключ към разбиране на институционалните изменения в конкурентната среда. Това принуждава организациите постоянно да инвестират в придобиването на знания и опит с цел да оцелеят и просперират. Институционалната структура е тази, която детерминира какви знания и умения са необходими, за да се получи максимален ефект. Мисловните конструкции, които се формират у пазарните агенти, са зада-

дени от: сложността на заобикалящият ги свят; ограничеността на информацията за обратната връзка с резултатите от дейността; наследените културни традиции. Взаимодействията вътре в институционалната матрица правят институционалните изменения непрекъснати и зависими от траекторията на развитието. Затова икономическата наука трябва да подложи на детайлен анализ тези изменения във всяка една конкретна икономика и по този начин да улесни реформите, провеждани в епохата на глобализацията. **ИА**

¹⁰ Виж Норт, Д., Институциональные изменения: рамки анализа, с. 17.